

Ivan G. Iliev, Margarita Georgieva
(Bulgaria, Plovdiv University Paisii Hilendarski)

The Glavan Dialect: from the Sakar Mountain to Bessarabia. An Introduction and an Overview of Previous Research

Abstract: The article deals with the migration of inhabitants of the village of Glavan in the Sakar Region to Bessarabia and Dobrudzha and presents an overview of existing research literature on the Glavan dialect.

Keywords: Bulgarian language, Bulgarian dialects, Bessarabia, Glavan.

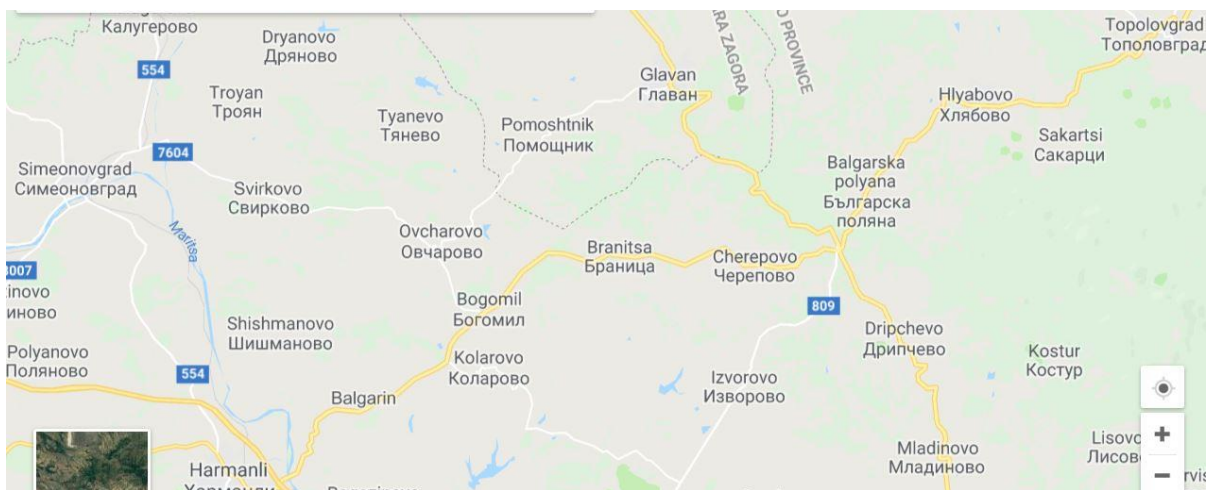
Иван Г. Илиев, Маргарита Георгиева
(България, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“)

Главанският говор: от Сакар до Бесарабия. Увод и преглед на досегашните изследвания

1. Увод

Село Главан, община Гълъбово, от Сакарския регион е едно от българските села (подобно на близкото до него село Троян, Симеоновградско; на Кортен, Новозагорско; или на Голица, Варненско, и редица други), които дават началото на многобройни колонии в Северна България и Бесарабия, та дори до Приазовието. Обект на изследване в тази и следващите я статии ще бъде неговият говор, по-точно промените, които настъпват с него във времето и пространството.¹

¹ Дължим специална благодарност на госпожа Тамара Капова, кмет на село Главани, Арцизко, и на господин Димитър Дундев от същото село за съдействието при проучването на главанския говор в Бесарабия.

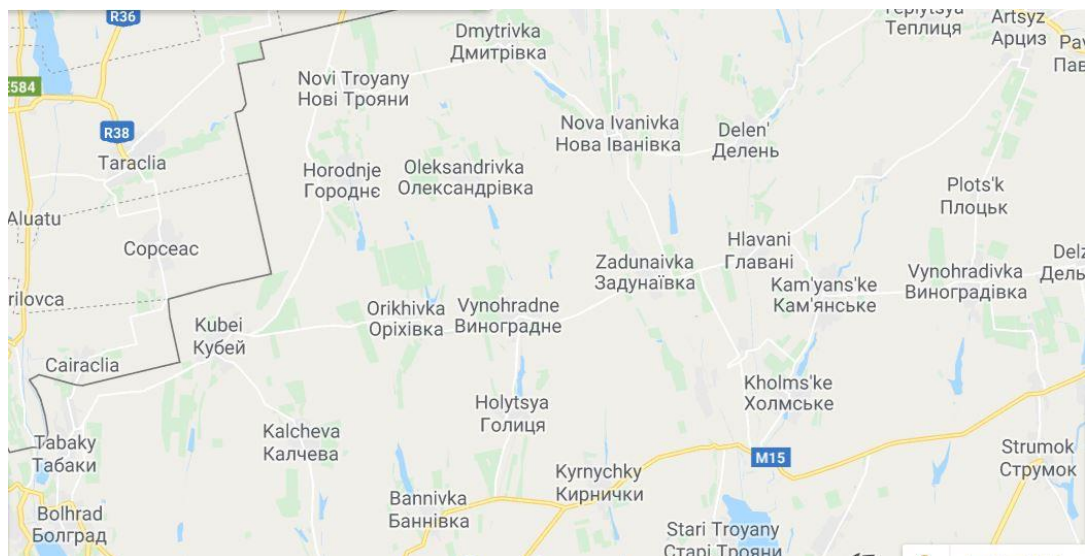
Карта на Маришко-сакарския регион със селата Главан и Троян (Източник: www.google.maps).

2. За сакарското село Главан и неговите колонии

През 1830 г. част от населението на сакарското село Главан, в търсене на по-добър живот, се преселва в Бесарабия, която тогава е в границите на Руската империя, и основават село Главан(и), Арцизко (Пеливан 2007: 39; Янев 2013: 26). Това обаче явно не е било първото преселение на главанци на друго място, защото според Милетич (Милетич 1902: 09), която информация е повторена и в Българския диалектен атлас (БДА 1966: 19), още през 1812 г. от тях е образувано и с. Момчилово, Провадийско.

Поради лошите условия в Бесарабия – суша и недостиг на обещаната първоначално земя, по-голямата част от главанските заселниците в Бесарабия в периода 1830-1832 г. потегля обратно (Пеливан 2007: 41).

Пеливан (Пеливан 2007: 47) смята, че от първоначално достигналите Бесарабия главански изселници, само около 30 семейства останали в новосъздаденото село Главани. Бесарабските главанци се обърнаха към жители на други села с призив да се преселват при тях и така дошли хора от Твъ дица, Кортен и Валя Пержей. Така от 1835 до 1840 г. към 30-35-те главански семейства се прибавили още 25-30 от други села (Пеливан 2007: 55-57). Този факт обяснява промените, които са настъпили в бесарабския главански говор (вж. по-нататък), но поради тяхната специфика е ясно, че сред новодошлите ще да е имало не само балканджии, но вероятно и мизийци, а може би и туканци, известни и като чийшийци (вж. по-нататък).

Карта на Болградския регион със селата Главани и (Стар) Троян (Източник: www.google.maps).

С госпожа Тамара Капова и господин Димитър Дундев
пред кметството на с. Главани, Арцизко

Според Янев (Янев 2013: 38), през 1860 г. в Таврия, в Запорожка област, сега в Бердянски район, се основава ново главанско село – Палаузовка, защото 60 главански бесарабски семейства бягат от новата румънската власт, а към тях през 1861 г. се заселили още 70 семейства от Златар, Шуменско. Янев не казва откъде разполага с тази информация, която не се подкрепя от други източници. Според Атласа на българските говори в СССР (АБГСССЛ 1958а: 15) в Палаузовка има преселници от селата Бабели и днешното Кирнички, последните наричани с прозвището „кукери” и говорещи на сливенски диалект,

по-точно на смесен балканско-мизийски според Барболова и Колесник (Барболова, Колесник 1998). Други автори (Кълвачев: 80) отиват още по-далеч, като твърдят, че и село Главан в Дрокиевски район в Молдова е създадено от преселници от сакарското село Главан. Това обаче не е вярно, защото въпросното село е кръстено на убития през 1943 г. от немците партизанин Борис Главан. Янев (Янев 2013: 38) коментира по този повод:

„В Молдова също има село Главани – в Дрокиевски район. Според енциклопедията (не посочва коя), също основано от 85 семейства български главанци. Когато го посетих, в него не живееше нито един главанец, само две български семейства!”

Потеглилите обратно от Бесарабия преселници не достигат Сакар планина, а се пръскат из Румъния, Добруджа, Северна и Южна България (ако на последното място не са останали по време на преселението на север). Различните автори (Пеливан 2007: 47; Балкански 2009: 242; Янев 2013: 37) дават различен брой на основаните по-нататък от главанци колонии – от 13 до над петдесет (у Янев). Информацията на последния явно е пресилена, защото примерно в Кукорево или Окоп, Ямболско, не се говори главански диалект, което означава, че дори там да е имало главанци, броят им не е бил значителен. Разминавания има и във времето на основаване на главанските колонии. В БДА (БДА 1966: 19) се казва, че главанските села Главан (Силистренско), Попрусаново и Каменци (Тервелско), Карапелит и Владимирово (Добричко), Бдинци и Вратарите (Провадийско), са образувани след връщането на главанския бесарабски керван през 1828 г. – тоест две години преди изнесената по-горе година на основаване на бесарабската колония. Янев (2013: 38) пък съобщава, че през 1860 в с. Малка франга (Яребична), Варненско, се заселват първите главанци, идващи от Бесарабия, при което се получава един период от 30 години между потеглянето към България и заселването на колонистите на нейната територия. Вероятно, защото голяма част от тракийските преселници в Шуменско преди това са отсядали в селища във Влашко, Бесарабия и Северна Добруджа (Колева 2015: 81). От последната те по-късно отново се местят в България – през 1940 г., когато България си връща отнетите от Румъния добруджански земи, в с. Борачево, Тервелско, се преселват 20 главански семейства от Тулчанско в Северна Добруджа и селото получава име Главанци (Янев 2013-38).

Факт е обаче, че в характеристиката си на говорите в Добруджа, Максим Младенов (Младенов 1974: 397, 415) изброява следните села с главански говор: Главан, (Силистренско); Владимирово, Гешаново, Горско, Дряновец, Житница, Каменци, Карапелит, Подслон (Добричко); Войниково, Кладенци, Коларци, Нова Камена, Попрусаново, Сърнец, Тревен (Тервелско); Цар Асеново (Дуловско). И броят на тези села изобщо не е малък.

Карта, на Силистренския регион, на която се вижда силистренското село Главан
(Източник : www.google.maps)

Както отбелязва Колева (Колева 2015: 82-83) и в обезлюденото след Руско-турската война от 1877-78 г. Лудогорие се заселват българи от Северна Тракия – от Харманлийските села Главан, Черепово, Изворово и Българска поляна. Днес потомците им живеят в единственото компактно село с тракийско население, Красен дол, и в големите съседни села Хърсово, Никола Козлево, Пет могили, Каравелово, Вълнари и Тодор Икономово, както и в други по-малки. Според нея, в 18 селища на Южното Лудогорие има тракийци, които говорят източнотракийски, главански тип диалект, който преобладава сред тракийските говори в района.

По отношение на Южна България може да се каже, че в отделни села в Карнобатско – Есен, Бероново, Везенково, също се заселва главанско население (Момчилов, Кръстева-Чакърва 2013: 22). За съжаление, нито Колева, нито Момчилов и съавторката му отделят внимание на говорните особености в споменатите села.

3. За произхода и класификацията на българските говори в Украйна и за мястото на главанския говор сред тях

Ще направим кратка справка относно произхода и класификацията на българските говори в Украйна, като ползваме критично някои от досегашните изследвания (Державин 1915; АБГСССР 1958а; Колесник 1991; Попова 1997; Кондов 2018). На територията на Украйна, като изключим остатъците от задкарпатските българи, които говорят смесен балканско-мизийски диалект (Парзулова 1997) и депортираните от Крим по времето на Сталин кримски българи, които са говорели странджански говор (вж. по-долу), в Бесарабия, част от която се намира и в Молдова, и в Одеска област живеят потомци на няколко групи българи, които говорят на съответните или вече променени български наречия.

а. Западнобългарски говор

В приазовското село Терновка, Мелитополско, живеят българи от Видинско, които говорят единствения вече западнобългарски говор в Украйна.

б. Шуменски говор

Друга група българи идват в Бесарабия от Шуменския регион и са носители на мизийския диалект. Тъй като най-типичното бесарабско село с шуменски говор е Криничное, което в миналото се е наричало Чушмелий, шуменските или съртски мизийски говори в Бесарабия се наричат и чушмелийски, но много от тях, като в Червоноармейское и други села, на практика са вече смесени говори. За типичния чушмелийски говор на Криничное вж. Журавлев (Журавлев 1957).

в. Балкански говори

Балканските говори са няколко типа. Вече е изчезнал еркечкият *ê*-говор, който се е говорил в Голица, Болградско, и на други места – много от еркечаните се върнали обратно в България между 1840-1856 г. (БДА 1966: 18). Сега в това село се говори подбалкански диалект, но остатъци от звука [*ê*] още могат да се чуят в някои съседни села като Калчево и Виноградное, където се е изселило населението на Голица и се е смесило с тамошното (Илиев, Георгиева 2017б).

Типичен подбалкански (сливенско-ямболски) *ъ*-диалект се говори в села като Ореховка, Твардица или Кортен и колониите на последното – за кортенския говор вж. изследванията на Кондов (Кондов 1991; Кондов 2005). В Болград подбалканският говор е изместил останалите няколко съществували по-рано български говори.

г. Мизийско-балкански говори

В бесарабската българистика битува (АБГСССР 1958а) едно погрешно мнение, че освен балкански *ъ*-диалект съществува и балкански *о*-диалект, като в Задунаевка или Кирсово – за говора на последното вж. Полтораднева (1953). На практика балкански *о*-диалекти не съществуват. В тези случаи става въпрос за смесени мизийско-балкански говори, като този, който се говори в Стралджа и Зимница, Сливенско, е аречен от Кочев (1975) „сливенски *о*-говор”. Трябва да добавим, че произходът на определена група хора може да стане ясен не само от езика, но и от обичаите – за Стралджа, Сливенско, е характерен типичният мизийски обреден танц *буѐнек* на Лазаровден и Връбница (Берова 2005: 177). В същото селище (Пак там: 164) повечето фамилни имена завършват на *-олар* (*Курчоолар* 'Куртеви' – от Курти – тюркобългарско име, *Русчоолар* 'Русеви' – от Руси, *Свирчоолар* 'Свирчови', *Гойдарльоолар* 'Говедарови') – практика, позната и на капанците от Мизия, включително и в сингуларен вариант, завършващ на *-оолу* ('син на еди-кого си'/'нечий син'): *дъ тъ зъвидъ у Йдшчоолу Йордана;* *нъ Ръбъидолу Ивѐнуите*

кѝитѝтъ 'къщата на наследниците на Иван Арабаджиев'; *Сѝбеолар* 'Сѝбеви' (Младенов 1985: 323; 329).

В България мизийско-балкански говори има не само в Подбалканския регион около Сливен, но и, естествено, на север от Стара планина (Неделчев 1995). Характерно за последния е, че тъй като има средногорска съставка, футурната частица в него също е *жъ*, точно като в чийшийските говори и в говорите от Загорския клин (вж. по-нататък).

С мизийски (член *-o*) и източнoбалкански или еркечки (рефлекс на голяма носовка и големия ер в *ê*) черти е и т. нар. олшански говор в Кировградска област (по името на основното село – Олшанка). Тамошните българи са дошли от Алфатар, Силистренско, вече говорещи смесен мизийско-балкански диалект. От БДА (БДА 1966) обаче се вижда, че днешното население на Алфатар в говорно отношение се различава от това в Олшанка, защото докато в Алфатар има *ъ*-говор (*зѝп*, *бѝчва*), в олшанския говор се произнася *зѝп*, *бѝчва* – тоест като в балканския еркечки диалект, макар че за м. р. ед. ч. има член *-o*. Представа за говора на олшанските българи може да се добие от изследването на Бунина (1951).

д. Смесени загорски говори

Погрешно е определена като „тракийски” една друга група говори, с типични представители говорите на село Суворово и Холмское (за първия вж. Бернштейн, Журавлев 1953). На практика тук става въпрос за смесени още в българските земи тракийско-мизийско-подбалкански говори от района на Загорския клин в Ямболско, Елховско и Одринско, като говора на село Маломирово (Хамбарлий), Елховско (Илиев, Хенцелман – под печат).

Някои от загорските говори имат еркечки елемент, като рефлекс *ê* на мястото на голямата носовка – този на николаевската Терновка (Барболова 2013), а в други, като село Благоево, Одеско, се наблюдават елементи от говора на тронките – западнобългарски преселници в Странджанския регион (Байрямова-Атанасова 2000) под формата на футурна частица *ке* (АБГСССР 1958 а: 71).

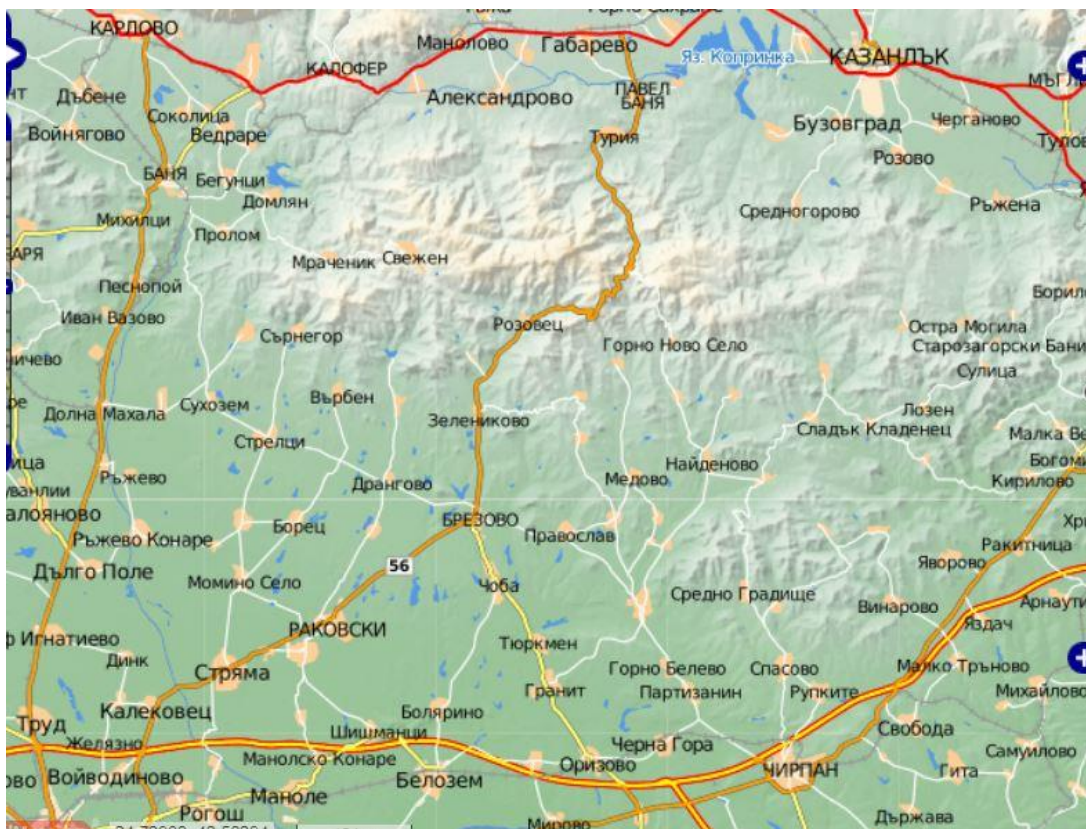
е. Източнорупски говори

Неправилно е и названието „източнородопски говори” за изчезналите вече споменати говори в Крим и за говора на село Новоселско (Сатуново), Измаилско, защото те са от региона на Странджа (Шапошников 2006; Перонковцим 2010) и са източнорупски, а не източнородопски.

Повечето от споменатите дотук говори, както и предстоящите да бъдат описани по-нататък, са се разпрострели в по няколко селища колонии, много от които в Приазовието.

ж. Чийшийски или средногорски говори

Специално внимание ще обърнем на т. нар. тукански (защото са по-стари от повечето други) или чийшийски говори (по името на най-типичното село – Чийшия или Огородное).

Чийшият прародина в Средна гора със селата Войнягово, Свежен, Зелениково, Чоба и др. (Източник: www.bulmaps.com)

Досега съществуваша колебания относно техния произход, като биваша определяни дори и като мизийски, но последните езикови данни (Илиев, Хенцелман – под печат) показват, че те са от региона на Западна Сърнена Средна гора – между Карлово, Павел баня, Хисаря, Брезово и Чирпан. И не може да бъде иначе, понеже, примерно село Бановка, Болградско, е населено с българи от Чоба и Брезово от споменатия регион (Войникова 2008: 13). От описания регион съществува изследване на говора на село Войнягово, Карловско (Ралев 1977). Отделно допълнителна лична информация беше почерпана при събиране на материал за монографията, посветена на Маломирово, Елховско. Оказа се, че част от населението на селата в Загорския клин (освен тракийската, подбалканската и мизийската съставки) е дошла именно от Средногорието, което е оказало влияние и в говорно отношение.

Става ясно, че част от населението на Западна Сърнена Средна гора, където се говори *жъ*-диалект, се е придвижила към Бесарабия и е заселила директно села като Чийшия (Огородное), Бановка и Калчево. Друга част, още преди това, се е придвижила по диагонал през Чирпанско и Симеоновградско, включително района на с. Главан, към Елховско и Одринско (в село Калчево, Ямболско, например още има род Чобените – произхождащ от същото село Чоба). Там средногорският говор се е сблъскал с по-рано

образувани мизийско-подбалкански и тракийски говори, от които на места е възприел мизийския член *-o*, почти навсякъде подбалканските презентни форми на *-à* (*митà, пирà*), вместо средногорските (*метò, перò*), и тракийски императивни, презентни и аористни форми като *сèнни, стàни; фл'àвъм, изл'àвъм; бйши, бййми* (наред с *бèши, б'айми*), но като цяло им е наложил футурната частица *жъ*, срещаща се и в съкратен вариант *и* (*жъ бирà, но: и сèннъ, и дòдъ*), а в някои случаи и косвеното лично местоимение *га 'я'*. Впоследствие част от носителите на тези смесени загорски говори отново са се отправили към Бесарабия и са се установили в селища като днешните Суворово и Холмское, както бе споменато по-горе.

Освен футурната частица *и* – за нея вж. и Кондов (2016; Кондов, Илиев 2018), която се използва и във Войнягово, Карловско, и по диагонал, през Сакар, включително през Главан, е стигнала и до Елховско, съществува още една много важна обща черта между сърненогорските и чийшийските говори – употребата на съчетания от гласни от типа *оò, еè, ай* и т. н. Ралев (1977) отбелязва за войняговския средногорски говор, че в него е честа употребата на посочените кратки гласни – освен *й* и *ў*, още *ò, ай, ё: жъ дòд 'ще дойда', мòд 'мога', ж еè 'ще ида', пèй 'пея', унай 'онази', викай 'викаха'*. В едно изследване, посветено на говорите в Пловдивския край, Холиолчев (1986: 310) споменава една работа на Д. Енева от 1975 г., озаглавена „Говорът на с. Свежен, Карловско”, но е пропуснал да я посочи в библиографията си. Въпреки това, от цитираните от нея примери (Пак там: 323) се вижда, че явлението се е срещало и в с. Свежен (дават се примери, макар и в различна транскрипция – по транскрипцията на Ралев за Войнягово – *ж еè 'ще ида', да пèйт вудò, тиникèй, баитинèй, кусурлèй* и за Свежен, по транскрипцията на Енева: *бичкè, бурчлè, кибритлè, мирьклè*). Жобов (2004: 52) смята за подобни случаи, че обикновено става въпрос за дълги гласни, което принципно не променя нещата. Топалова (2009), авторка на едно от пълните описания на един чийшийски говор – този на Калчево, Болградско, дава абсолютно идентични примери от посоченото село, като ги нарича „съчетанията *ай, еè, уў, ий, оò*”, както и от други чийшийски села (Топалова 1999), което не се нуждае от коментар.

Наличието на задно веларно *ъ* в някои чийшийски говори (в самото село Чийшия или Огородное) също не е нужно да се разглежда като мизийска особеност. Да не забравяме, че освен за мизийските говори, този звук е характерен и за средногорския панагорски говор (Стойков, Младенов 1993), като е отбелязван и в Пирдоп (БДА 1975). В по-стари времена разпространението му явно ще да е било по-широко.

3. Наследниците на маришко-сакарския диалект

Специално внимание изискват и главанският и троянският бесарабски говор (в селата Главани, Стари Трояни и колониите му). В АБГСССР първият е определен като особен тип балкански говор, а вторият – като част от неправилно назованите тракийски говори. Същевременно в атласа (АБГСССР: 50 и др.) се изтъква наличието на редица общи черти между тях. И това е нормално, защото освен че селата Главан и Троян в България са разположени много близо едно до друго, говорите им там, които са смесени средногорско-балканско-рупски говори, могат да се отнесат към един макродиалект, на който би могло да се даде названието „маришко-сакарски” диалект – информацията е по лични

наблюдения – в БДА 1964 за село Троян изобщо няма данни, а за говорите в Сакар досега само е изтъквано, че са или рупски, или тракийски (вж. Китанова 2002: 460). И в двата говора (на Главан и на Троян) се използва футурна частица *жъ*, лично местоимение за ж. р. ед. ч. *га 'я'*, налице са и много други общи особености. Основната разлика между тях е, че отрицателният императив в Троян се образува с *не мѝй*, а в Главан с *налай* (става въпрос за територията на България). Основната причина на територията на Бесарабия тези два говора да са се раздалечили един от друг, е вливането в тях на други особености, поради гореспоменатото смесване на населението, по-конкретно за Главани, Арцизко.

и. Смесени говори

Последната забележка ни отвежда дотам, че не бива да пропуснем формирането и на бесарабска почва на редица нови смесени говори, за които между другото съществуват най-подробни и достъпни проучвания, като този в Тараклия (Неделчев 1998), в Червоноармейское или Кубей (Барболова 1999), в Кирнички (Барболова, Колесник 1998), в Заря или Камчик (Георгиева 2015), в Лоциновка (Чешко 1952) и др. На практика смесен говор вече е и бесарабският главански говор, който е обект на настоящото изследване.

4. Преглед на литературата за говорите на главанските села и най-важни особености на отделните говорни групи

А. Главан, Харманлийско

В БДА (1964) село Главан, Харманлийско, е отбелязано с номер 3916. От кратката информация, изнесена в двете му части, се открояват следните характерни особености.

а. Фонетични

- Рефлекс на старобългарските носовки и ерове: *пѝт'*, *дѝну*, *тѝнку*, *тѝвну*, *жѝни 'жъне'*, *зѝт'* (и *зѝт*).

- Рефлекс на старобългарската ятова гласна: *бѝши/б'аши*, *дв'а/двѝ*, *дубр'а*, *къд'а/къдѝ*; *мрѝжа*, *свѝшти*; *б'аа*, *хл'ап* (и *л'ап*), *н'ашту*; *рѝка*, *рѝките*; *цал*.

- Съчетания **tj*, **dj*: *н'ашту*, *дѝштур'а*, *угнѝшти*, *нѝшител'ки 'част от тъкачен стан'*, *свѝшти*; *вѝшки*, *нушкувѝ*.

- Стесняване на неударени гласни: *фѝтри*, *изѝк*, *агни*, *ичумѝк*, *мисѝ*, *нибѝ*; *рѝка*, *рѝките*, *гѝре*, *ѝтре*; *гурчѝва*, *ут'ѝват*, *уфчѝр'*, *сѝху*, *злату*, *укѝ*; *събѝд'аа*, *хѝд'ѝха*, *стѝр'аха*, *с'ѝнѝ*, *вѝч'ѝр*, *пѝп'ѝл*, *им'ѝна*, *рам'ѝна*, *б'ѝлтѝк*, *чѝрнѝца 'черничево дърво'*. Но: *вѝла*, *глѝха*, *дѝштур'а*, *мамѝл'че 'пашкул на копринена буба'*.

- Лабиализация: *чурѝши*, *ут'ѝват*, *ичумѝк*.

- Запазено *х* в повечето случаи, с алофон *h*: *хайдѝти*, *хѝрну*, *хѝра*, *хурѝ*, *хлѝнну*, *хл'ап* (и *л'ап*), *глѝха*, *дрѝхи* (*дрѝите*), *мухѝ*, *сѝху*, *ухѝ*; *хамбѝр*, *харман*, *харну*, *хуртѝва* (и *ортѝва*), *хранѝ* (и *рани*), *снаѝ*, *каѝѝр*, *маѝалка*, *ухѝ*, *снаѝ*, *каѝѝр*, *маѝалка*, *ухѝ*, *лѝнна 'зеле'*. Но: *зѝмаа*, *б'аа*, *бѝсъ*, *вѝкаа*, *дѝйдаа*, *забул'аа*, *измр'аа*, *караа*, *прѝснаа*, *тур'аа*, *пѝснаа*.

- Спорадична промяна *х* → *ф*: *глѝфа*, *мѝфи*, *труфѝчки*.

- Меки съгласни: *сòл'* (и *сòл*), *зèт'* (и *зèт*), *жèн'аа* (и *жèнаа*), *һарман'*, *уфчèр'*, *пèт'*, *църул'*, *фасул'*, *бухал'ки*, *нишител'ки* 'част от тъкачен стан', *мамул'че* 'пашкул на копринена буба'.

- Преглас *a* → *e*: *уфчèр'*.

- Групи *ър/ръ*: *врòф*, *грòм*, *грòп*, *крòф*, *прòс*, но: *сòрп*, *върв'ò*, *вòрви!*, *бòрду* 'част от тъкачен стан', *дòрò/дòру* 'дърво'.

- Йотация в началото на някои думи: *абъл'ки* (и *йабълки*).

- Групи *стр/здр*: *стрибрò*.

- Наличие на *й*: *пърл'йф*.

- Наличие на *и*: *патлацан'* 'домат', *цáмуви*.

- Наличие на *s*: *свèзди*, *сáнна*.

- Промяна *в* → *ф*: *фòтри*.

- Дисимиляция: *тòфну*, *мòжуи* 'ножове', *прòхчи* 'кутре'.

- Изпадане на съгласни: *зòбрáйъм*, *улòви* 'волове'.

- Акцентология: *кòни*, *улòви*, *грèди/гриди*, *рòце*, *дòрò/дòру* 'дърво', *стрибрò*, *сòрци* (и *сърце*), *чèлу*, *ицè*.

б. Морфологични

- Съществителни в ж. р. ед. ч.: *рèкà*, *дъшитир'à*.

- Съществителни в множествено число: *рèкì*, *чурèши*, *грèди/гриди*, *рòце/рòци*, *свèзди*, *абъл'ки* (и *йабълки*), *дрèхи/дрèи*, *мухì/мүфи*, *труфйчки*, *хайдути*, *хòра*, *им'ьна*, *рам'ьна*, *кулин'à*, *кòни*, *улòви*, *гласуи*, *кòшуи*, *нòжуи* (и *мòжуи*, *нòжуви*), *свàтуи*, *цáмуви*, *күмуви*, *синуви*, *страхуви*, *сòдуви*.

- Член: *брегò*, *вòла*, *градинàрти*, *дрèите*, *рèките*.

- Местоимения: *àс*, *йàс*, *йà*, *нèгу*, *гь'я'*, *тòа*, *тàа*, *тèа*, *нòа*, *нàа*, *нèа*, *н'àшту*.

- Спомагателен глагол 'съм' в минало време: *бèши/б'àши*, *б'àа*.

- Презентни форми: *върв'ò*, *убличò съ* (1 л. ед. ч.), *зòбрáйъм*, *ут'уват*.

- Частици за бъдеще време: *жò*, *жи*, *и*.

- Имперфектни форми: *жèн'аа* (и *жèнаа*), *зìмаа*, *вìкаа*, *кàраа*, *тùр'аа*.

- Аористни форми: *пèкòх*, *бйò съ*, *дòйдаа*, *забул'àа*, *измр'àа*, *прòснаа*, *пуснаха*, *сòбуд'аа*, *хòд'òха*, *стòр'аха*.

- Императив: *вòрви!*, *мòлчи*, *нижèти!*, но: *станì!*, *мòлчì!* (у едни и същи лица); отрицателен императив с *нàлгй* и по-рядко с *нидèй*.

- Причастия: *дунèл*, *фл'àл*, *утишилè*, *реклì*, страдателни причастия на *-т* (но: *усм'àна* 'засмяна?').

- Наречия: *дубр'à*, *кòд'à/кòдè*, *гòре*, *йòтре*, *фòтри*, *хàрну/һàрну*, *вèки/вèкин* 'вече'.

в. Лексикални

Характерни за говора са лексемите: *угнишити*, *кòдèш* 'дим', *калàми* 'кюнец', *паралййа* 'масичка', *күлп* 'дръжка на кошница, на котел', *бунèла* 'вилаца', *бòрду* 'част от тъкачен стан', *нишител'ки* 'част от тъкачен стан', *фасул'*, *цàревица*, *маһàлка* 'царевичен

кочан със зърна', *кучан* 'царевичен кочан без зърна', *картофи*, *патлацан* 'домат' (старо), *думати* 'домати' (по-разпространено), *лашна* 'зеле', *карпуза* 'диня', *каун* 'пъпеш', *чърница* 'черничево дърво', *дудува* 'плод на черница', *пйли* 'птичка', *калхун* 'човка', *фитор* 'пуяк', *фйтка* 'пуйка', *лелек* 'щъркел', *куприна* 'копринена буба', *мънкунту пръчи* 'кутле', *мамул'че* 'пашкул на копринена буба' и други.

Разбира се, много от особеностите на главанския сакарски говор не са показани в БДА и ще се изяснят по-нататък при представянето на нашата информация.

За образуването на отрицателния императив в сакарския главански говор Ст. Стойков (Стойков, Младенов 1993: 247-248) дава следните примери: *нальъ плака*, *нальъ пръска*.

Янев (2013: 267-268) показва и кратък речник на непознати думи от Главан, в който преобладават топонимите.

Б. Главанските говори в Добруджа

В съответния том на БДА за Североизточна България не се дава информация за говорите на главанските селища. Такава изнася М. Младенов (1974: 415-424), която като цяло съвпада с изнесената по-горе информация за сакарския главански говор.

а. Фонетични особености

- Липсва гласна *é*.

- Ятов развой – пред мека сричка *e*: *бѐли*, *врѐме*, *гулѐми*, *жилѐзни*, *лѐтни*, *намѐри*, *прѐсни*, *пѐсни*, *сѐнки*, *сидѐнки*, *бѐши*, *вѐжди*, *мрѐжа*, *свѐшти*, *смѐшино*, *чурѐша*, но и *н'ашто*; *двѐ*, *добрѐ*, *къдѐ*; пред твърда сричка *'a*: *б'ал*, *д'адото*, *жил'азо*, *кул'ано*, *л'атуска*, *л'авата*, *мл'акото*, *пл'ава*, *стр'ада*, *сид'анка*, *т'асно*, *дв'а гудѐни*, *дубр'а*.

- Развой на *ѣ*, *љ*: *мѐши*, *пѐт*, *вѐглен*, *вѐтре*, *бѐчва*, *дѐски*, *рѐши* и др.

- Меки краесловни съгласни *л'*, *н'*, *р'*, *т'*: *мамул'*, *сол'*, *бустан'*, *кумин'*, *уркузун'*, *цигѐр'*, *типѐр'*, *зѐт'*, *лакѐт'*, *нѐкѐт'* и др.

- Вмъкване на *t*, *d* в съчетания *sr*, *zr*: *стрѐдѐта*, *стрѐбърни*, *стр'ада*, *стрѐшта*, *уздр'ало* и др.

- Акцентология – повече случаи с начално ударение при форми за множествено число на съществителни от женски род: *дѐштери*, *мѐми*, *жѐни*, *вѐжди*, *ѝскри*, *ѝфци*, *рѐци*.

б. Морфологични особености

- Плурални форми: *бакѐри*, *вѐглени*, *бѐлгари* и др.

- член -љ под ударение и -а извън ударение: *мѐжѐ*, *нусѐ*, *ноѐжа*, *зѐт'а*.

- Окончания и член за ж. р. ед. ч.: *удѐта*, *хранѐта* и др.

- Член за ср. р. мн. ч.: *кѐтеахта*, *дървѐтахта*, *гърнѐтахта*, *кучеахта*, *момѝчеахта*, *момѝтахта*, *магѝреахта*, *пѝлеахта*, *телѐтахта*, *текезесѐтахта*.

- Падежни форми: *Тѝа*, *дѐто ми е тѝка*, *на уѝча си крѐстен*; *Тѝй ги земѝ от свѝка си*; *Иѝй при калѝка си*; *Извѝкай уѝча си*; *На д'ада си е крѐстен*.

- Форма *хи* за дателен падеж на личното местоимение за женски род: *На нѐйа хи давам, Да хи държѝ кусѝта.*

- Форма *хим* за дателен падеж трето лице множествено число: *На румѝнци хи им удр'аше изѝка; Ниѝ не мѝжем да хи м разберѝм; Да хи м дадѝ н'ашито; Пѝсните хи м ги знѝйа.*

- Глаголи с окончание -ѝ: *берѝ, държѝ, гур'ѝ, сад'ѝ, пов'ѝ* 'помя' и др.

- Бъдеще време с *жѝ*: *Зѝт' жѝ ти нѝси; Жѝ сѝ съберѝт; Кѝй жѝ ми го тѝчѝ?*

- Страдателни причастия: *ужѝнета, изрѝнето, зал'ашо, зас'ашо, убл'ажѝни, упѝкѝни* и др.

- Отрицателен императив: *Н'алай така; Н'алай прѝви така; Н'алай бѝта бе; Н'алайте бѝра.*

Лексикалните особености на главанските говори в Добруджа ще бъдат пропуснати тук.

В. Главанският говор в Бесарабия

Основният източник е Атлас на българските говори в СССР (АБГСССР 1958а) – с картите засега не разполагаме. Както беше посочено, в него (Пак там: 39) говорът на село Главани, Арцизко, е класифициран като особен тип балкански говор, който има някои шуменски (!) и южни особености.

а. Фонетични особености

- Наличие на мизийски напрегнат веларен ударен звук ѝ, който се отличава от обикновеното българско ѝ с по-високо повдигане на езика и е устойчив признак на фонетичната система на говора. Странно е обаче заключението, че „Очевидно този звук е бил характерен и за диалекта на предците на главанци в България”.

- „Южен” рефлекс на ятовата гласна: *н'ашту*; и в края на думите: *дубр'а, дв'а, кулен'а.*

- Непоследователен преглас *'а* → *е*: *жаба – жѝби*, но: *Стойан – Стойане, фчѝр – фчѝри, шѝпка – шѝпки.*

- Фонетични прилики със старотроянски говор: *шѝпа 'шепа (?)', нѝш 'нощ', мѝми.*

- Произношение *жѝф – жувѝете.*

- *Х* в началото на думите се пази.

- Непоследователна краесловна мекост на съгласните: *зѝт', хмѝл'*, но и твърди варианти.

б. Морфологични особености

- Окончание -ѝ при глаголите в 1 лице ед. ч. (*нерѝ, предѝ*).

- Форма *бѝд'а* в 1 л. ед. ч.

- Показателни местоимения *тѝо, тѝа.*

- Член -ѝ за м. р. ед. ч.

- В коментарите към Атласа (АБГСССР 1958а: 70) не се показва каква е футурната частица в главанския говор, но това ще бъде коментирано по-долу.

В. Лексикални особености

В коментарите към Атласа за Главан се показват следните характерни лексикални особености: *вратà* 'врата', *птіца*, *птічка*, *убършии си ръцети!*, *малкийа прѣс* 'кутре', *сінци* 'мъниста', *паралійа* 'масичка', *вѣрбило* 'дръжка на кофа', *карпуза* 'диня', *чòкан* 'царевичен кочан', *фїтка* 'пуйка', *галушки* 'сърми'.

Янев (Янев 2013: 196-206) показва песни от Главан, Бесарабия, но са силно нормализирани и не могат да служат като образец на говора.

Светлана Георгиева в две свои статии, посветени на традиционните обреди в село Главани (Георгиева 2013; Георгиева 2014), изнася кратки езикови образци от главанския говор под формата на разкази за погребални и родилни обичаи. От тях се вижда, че частицата за бъдеще време в изследвания говор е *ша/ш*: *ша умр'е*, *ш ти умре н'ак'уй ут блискити*, *ша раждаш*, *ша устани бил'ек на дит'ету*, *дит'ету ш ти бѣди мълчаливу*.

5. Предварителни наблюдения за най-важните исторически промени с главанския говор

Въз основа на показаните по-горе особености на главанските говори в Сакар, Добруджа и Бесарабия, както и на лично събран материал от Главан, Харманлийско, и Главани, Арцизко, може да се направят следните по-важни предварителни наблюдения за промените, настъпили в главанския говор, специално в Бесарабия (цялостен анализ ще бъде показан в следващите статии).

- Силно се ограничава употребата на футурната частица *жъ*, която е изместена като цяло от *ша/шъ*, но без да изчезне напълно. В нашия материал също преобладават примерите с *шъ/ше*: *Кòй шъ дѣдѣ дѣ гу убійгът?*; *Шъ дòйди*; *Ше кàжем тѣй*; *Ас шъ съ мàхкѣм*. Макар и рядко обаче, срещат се и фонетични варианти на *жъ* (тук показваме само един): *Тàм жи ги ... 'там ще ги ...'*.

- Пази се употребата на косвеното местоимение за ж. р. ед. ч. *га 'я'*: *Да га напишете книгата!* 'да я напишете книгата!'. Нещо повече, като пълна форма, както в селата от Сакарския регион сега, се използва местоимението *нѣгъ'нея'*: ... *чувѣк*, *дѣту съ й учил със нѣгъ* 'човек, който е учил с нея (в университета)'

- В арцизкото село Главани вече не се използва отрицателен императив с *н'алай*, а само с *нидѣй*: *нидѣй с'ада!*

- В говора се чувстват и други чужди, най-вероятно мизийски (тоест чушмелийски), влияния, освен навлизането на футурна частица *ша*, форма за забрана *нидѣй* и наличие на задно веларно *ъ*, което може да е дошло и от чушмелийските мизийски говори, и от чийшийските средногорски говори (вж. по-горе). Става въпрос, примерно, за личното местоимение *ми 'ние'*: *Ми читѣм*. Подобно местоимение – *мий*, се среща и в други съседни говори с мизийска съставка – тези на Червоноармейское (Кубей) и на Кирнички (Барболова 1999: 5-6; Барболова, Колесник 1998: 61).

Всичко това показва, че пълният анализ на целия събран материал ще предостави още редица интересни факти.

СЪКРАЩЕНИЯ

АБГСССР – Атлас болгарских говоров в СССР
БДА – Български диалектен атлас

ЛИТЕРАТУРА

- АБГСССР 1958а: Атлас болгарских говоров в СССР. Вступительные статьи. Коментарии к картам. Издательство Академии наук СССР. Москва. АБГСССР 1958б: Атлас болгарских говоров в СССР. Карты. Издательство Академии наук СССР. Москва.
- Байрямова-Атанасова 2000: *Байрямова-Атанасова, Д.* Факийският говор. Автореферат. София.
- Балкански 2009: *Балкански, Т.* На пусто пладне. Българите в Руската империя и днес. Бележник на езиковия археолог. Знак '94. Велико Търново.
- Барболова 1999: *Барболова, З.* Българският говор в с. Червоноармейское (Кубей), Бесарабия. Астропринт. Одеса.
- Барболова, Колесник 1998: *Барболова, З., В. Колесник.* Говорът на българите в с. Кирнички, Бесарабия. Астропринт. Одеса.
- Барболова 2013: *Барболова, З.* Българският говор в николаевската Терновка. Симекс-принт. Одеса.
- БДА 1964: Български диалектен атлас. I. Югоизточна България. Част първа. Карти; Част втора. Статии, коментари, показалци. Издателство на БАН. София. БДА 1966: Български диалектен атлас. II. Североизточна България. Част първа. Карти; Част втора. Статии, коментари, показалци. Издателство на БАН. София.
- БДА 1975: Български диалектен атлас. III. Югозападна България. Част първа. Карти; Част втора. Статии, коментари, показалци. Издателство на БАН. София.
- Бернщейн, Журавлев 1953: *Бернштейн, С., В. Журавлев, М. Сенкевич, Н. Толстой, Е. Чешко.* Отчет о диалектологической экспедиции в болгарское село Севорово летом 1951 года. –В: Статии и материали по българской диалектологии СССР, 3, 110-149.
- Берова 2005: *Берова, Д.* *Стралджа.* История, традиции, духовност. Без посочено издателство. Ямбол.
- Бунина 1951: *Бунина, И.* Говор ольшанских болгар. Дисертация. Москва. Вѝйникова 2008: *Вѝйникова, А.* Селища с българско население в Югозападния Буджак. Ономастика, топонимия, групонимия. Знак '94. Велико Търново. Георгиева 2013: *Георгиева, Св.* Погребалните обичаи и обреди в с. Главан. –В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том 12. Одеса и Велико Търново, 315-328.
- Георгиева 2014: *Георгиева, Св.* Родилни обичаи и обреди в село Главан, Арцизко (етнолингвистични етюди). –В: Бесарабските българи: история, култура и език. Институт за културно наследство към Академията на науките на Молдова. Кишинев, 293-301.

- Георгиева 2015: *Георгиева, С.* Болгарска переселенска говірка села Зоря (Камчик), Украйна. Ідіолекти. Словник. Астрапринт. Одеса.
- Державин 1915: *Державин, Н.* Болгарские колонии в России. Т. 2. Язык. Тип. А. Смоленский. Петроград.
- Жобов 2004: *Жобов, В.* Звуковете в българския език. СЕМА РШ. София.
- Журавлев 1957: *Журавлев, В.* Говор село Криничное (Чешма варуита). 1, 2. Дисертация. Москва.
- Илиев, Георгиева 2017а: *Илиев И. Г., Георгиева М.* Паралел в употребата на събирателни родови имена в родопски и кримски български говори. –В: Известия на Научния център „Св. Дазий Доростолски”. Книга X. В чест на проф. д-р Иван Недев. Издателство на Русенския университет. Русе, 130-134.
- Илиев, Георгиева 2017б: *Илиев И. Г., Георгиева М.* Остатъци от еркечкото широко *ê* в бесарабски български говори. –В: Слов’янський збірник. 21. Букрек. Чернівці, 23-34.
- Илиев, Хенцелман (под печат): *Илиев, Ив. Г., М. Хенцелман.* Говорът на село Маломирово, Елховско. Принос към въпроса за проучването на наречията в Загорския клин и Бесарабия.
- Китанова 2002: *Китанова, М.* Говори (в Сакар). –В: Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване. Академично издателство „Проф. Марин Дринов”. София, 460-468.
- Колева 2015: *Колева, Кр.* Тракийските говори в мизийския шуменски ареал. –В: Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на професор д-р Иван Кочев. ЕИ „Н. Рилски”. Благоевград, 81-85.
- Колесник 1991: *Колесник, В.* Класификация и особености българских говоров юга Украины. –В: Говорите по-български правилно. Болгарско-руско-украинский диалектний словарь. Маяк. Одеса, 13-35.
- Кондов 1991: *Кондов, В.* Кортенският говор в Бесарабия. Дисертация. София. Кондов 2005: *Кондов, В.* Кортенските колонии в Бесарабия. Ономастика. Език. Знак ’94. Велико Търново.
- Кондов 2016: *Кондов, В.* Една рядка употреба на частица за бъдеще време в български говори в Тараклийско, Р. Молдова (Бесарабия). –В: Дунав-Днестър. Обществознание. Езикознание. Педагогика. Годишник на ТДУ „Гр. Цамлак”. Т. 4. Кагул, 87-90.
- Кондов 2018: *Кондов, В.* Езикът на българите на Пусто пладне (в Русия, СССР, Украйна и Молдова): история и съвременно състояние (Класификация, библиография, карти, снимки, текстове). Тараклийски държавен университет „Григорий Цамблак”. Тараклия.
- Кондов, Илиев 2018: *Кондов, В., Ив. Г. Илиев.* Образуване на бъдеще време с частица “и” в говори от Средногорско-балканския регион, Странджа-Сакар и Бесарабия. Онгъл. 16 (Под печат).
- Кочев 1975: *Кочев, Ив.* Фонологичната система на сливения *o*-говор. –В: Въпроси на структурата на съвременния български език. БАН. София, 33-91.
- Кълвачев: *Кълвачев, Вес.* История и природа на Тополовградския край. „Илинден-2000” ООД. София. Без година на издаване.
- Милетич 1902: *Милетич, Л.* Старото българско население на Североизточна България. Държавна печатница. София.

- Младенов 1974: *Младенов, М.* Характеристика на говорите (в Добруджа). –В: Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. Издателство на БАН. София, 396-426.
- Младенов 1985: *Младенов, М.* Характеристика на капанския говор. –В: Капанци. Бит и култура на старото население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания. Издателство на БАН. София, 311-338.
- Момчилов, Кръстева-Чакърова 2013: *Момчилов, Д., Н. Кръстева-Чакърова.* Местните имена в Карнобатско. Материали за български топонимичен речник. Издателство ИВИС. Велико Търново.
- Неделчев 1995: *Неделчев, Н.* Мизийско-балкански диалект. върху материал от говора на с. Вишовград, Павликенско. УИ „Св. Климент Охридски”. София.
- Неделчев 1998: *Неделчев, Н.* Бесарабските българи в Тараклия. История, диалект, речник (Социолингвистично проучване). Знак '94. Велико Търново. Парзулова 1997: *Парзулова, М.* Говорът на българите в Задкарпатска Украйна. –В: Българите извън България. Сборник с материали от Международния симпозиум, състоял се на 20 и 21 юни 1997 г. в Бургас. Диалект. Велико Търново, 40-44.
- Пеливан 2007: *Пеливан, К.* Кратка история села Главани. „Диамант”. Арциз.
- Перонковцим 2010: *Перонковцим, А.* Кримските българи и избягалите преди два века българи от село Граматиково и Странджа. –В: Известия на Тракийския научен институт. Книга десета. АИ „Проф. Марин Дринов”. София, 205-220.
- Полтораднева 1953: *Полтораднева, Э.* Заметки о языке болгарского села Кирсова Комратского района МССР. –В: Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. 3, 85-109.
- Попова 1997: *Попова, Т.* Болгарские говоры. –В: Языки Российской Федерации и соседних государств. Энциклопедия в трех томах. I. А-И. Наука. Москва, 216-222.
- Ралев 1977: *Ралев, Л.* Говорът на с. Войнягово, Карловско. –В: Българска диалектология. 8, 3-199.
- Стойков, Младенов 1993: *Стойков, Ст., М. Младенов.* Българска диалектология. Издателство на БАН. София.
- Топалова 1999: *Топалова, Св.* Съчетанията *ай, ей, уй, ой* в чийшийските говори. –В: Наша школа. 2-3, Одеса. 200-202.
- Топалова 2009: *Топалова, Св.* Говорът на село Калчево, Болградско, Бесарабия. Речник. Астропринт. Одеса.
- Холиолчев 1986: *Холиолчев, Хр.* Говори (в Пловдивско). – В: Пловдивски край. Етнографски и езикови проучвания. Издателство на БАН. София, 310-348.
- Чешко 1952: *Чешко, Е.* К истории кайракийского говора (Болгарский говор села Лоциновки Болградского р-на Измаильской области УССР). –В: Статьи и материалы по болгарской диалектологии. Москва, 21-75.
- Шапошников 2006: *Шапошников, Ал.* Особенности кримских болгарских говоров. –В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том девети. Друк. Одеса, 443-458.
- Янев 2013: *Янев, Д.* Главното за Главан. „Литера принт”. Стара Загора.